

УДК 76(476):882.6(092) + 097(476):882.6(092)

ЭКСЛІБРЫСЫ, ПРЫСВЕЧАНЫЯ БЕЛАРУСКІМ ЛІТАРАТАРАМ

Г.В. ЦІХАНАВА

(Беларуская дзяржаўная акадэмія мастацтваў, Мінск)

Артыкул прысвечаны станаўленню беларускага кніжнага знака ў XX стагоддзі як культуралагічнай з’явы, якая існуе паміж літаратурай і выяўленчым мастацтвам. Аўтар факусіруе ўвагу на экслібрысах, створаных для кнігазбораў беларускіх літаратараў альбо на матывах іх творчасці. Экслібрыс разглядаецца з пазіцыі кніжнай культуры і як самастойны мастацкі твор. Распрацоўваецца тэма «партрэтнага экслібрыса» як буйной плыні ў развіцці беларускага кніжнага знака. Зварот да літаратурных вытокаў асэнсоўваецца ў якасці адной з мастацкіх асаблівасцей беларускага кніжнага знака ў XX стагоддзі. Прааналізаваны цікавыя пласты творы беларускай графікі. Разгледжаны найбольш цікавыя прыклады, створаныя для музейных і прыватных кнігазбораў, якія пашираюць уяўленне пра беларускую графічную школу.

Уводзіны. Экслібрыс (ад лац. *Ex libris* – «з кнігі» – кніжны знак) – цікавая мастацкая адзінка, што існуе ў своеасаблівай культуралагічнай прасторы: на памежжы літаратуры і выяўленчага мастацтва. Калі спрощана, гэта пашпарт кнігі, кніжны ярлык, які павінен сведчыць пра уладальніка кнігазбора.

У XX стагоддзі з’ява экслібрыса выліваецца ў самастойную мастацкую плыню і пачынае развівацца практычна па-за рамкамі кнігі. Сучасны экслібрыс – хутчэй аб’ект экспанавання, калекцыяніравання і абмену. Аднак тая пупавіна, што цягнецца ад кніжнай культуры, застаецца неперарэзанай канчаткова, бо асноўная задача экслібрыса – сведчыць аб прыярытэтах і густах уладальніка кніжнага знака – з’яўляецца базавай пры яго вывучэнні.

Літаратура аб кніжных знаках на пачатку ўзнікае як апісанне калекцый бібліятэк. Першыя істотныя спецыялізаваныя выданні па экслібрысу выходзяць у Еўропе напрыканцы XIX стагоддзя [1 – 3]. У 1890 годзе Фрыдрых Варнэке выдае ў Берліне сваю працу «Нямецкія кніжныя знакі (*Ex-libris*) ад іх з’яўлення да нашых часоў» [4]. Гэтае выданне лічыцца асноватворным у гісторыі еўрапейскага кніжнага знака. На апісанні Фрыдрыху Варнэке да нашага часу базуецца сістэматызацыя буйных калекцый і прыватных збораў. Напрыклад, у Аўстрыйскай нацыянальнай бібліятэцы ў аддзеле экслібрыса на экслібрысах XVI – XVII стагоддзяў нумарацыя пазначаецца спосабам, што прапанаваў гэты навуковец. Прынятыя за аснову распрацоўкі Фрыдрыху Варнэке фіксуюць агульную сістэматызацыю ў розных краінах свету. У электронным каталозе Аўстрыйскай нацыянальнай бібліятэкі абавязкова пазначаюць і нумар, пад якім экслібрыс праходзіць па так званым «Гутэнбергскім каталозе» ў чатырох тамах [5, 6]. Такая сістэматызацыя, дзякуючы таму, што абапіраецца на агульнапрынятыя ў галіне экслібрыса вытокі, значна палягчае даследчыцкую працу.

Абвостраную неабходнасць у фарміраванні калекцый набывае інфармаванасць у праблематыцы сучаснага экслібрыса і забяспечанасць новай актуальнай літаратурай па мастацтве экслібрыса, таму сур’ёзныя калекцыі звычайна суправаджаюцца аб’ёмістым зборам літаратуры па гісторыі кніжнага знака. Дадатковая літаратура па манаграмах, геральдыцы, даведнікі па персаналіях мастакоў, літаратура па графічных тэхніках – неабходная база пры фарміраванні буйнога збора экслібрысаў.

Першым выданнем па экслібрысе на Беларусі ў XX стагоддзі можна лічыць манаграфію Аляксандра Шлюбскага «*Exlibris*’ы А. Тычыны», якая выйшла ў выдавецтве Беларускага таварыства бібліяфілаў у 1928 годзе накладам 200 экзэмпляраў. Сёння гэтае выданне падпадае пад класіфікацыю рарытэтнага, тым больш што змяшчае ў сябе ўклееныя арыгіналы экслібрысаў Анатоля Тычыны. Фактычна гэтай працай была распачата традыцыя даследавання праблематыкі экслібрыса на тэрыторыях Беларусі.

Звесткі пра адзінаццаць беларускіх мастакоў, якія працуюць у галіне кніжнага знака, увайшлі ў «Даведнік мастакоў-экслібрысістаў», у раздзел «Расія – Беларусь – Украіна – Азербайджан – Казахстан», што быў выдадзены ў 1998 годзе Манфрэдам Нефройгэрам [7]. У даведніку прыведзены асноўныя біяграфічныя дадзеныя Льва Алімава, Ляніда Анцімонава, Юрыя Баранава, Уладзіміра Басальгі, Льва Бекетава, Генадзя Грака, Арлена Кашкурэвіча, Яфіма Мініна, Міколы Селешчука, Яўгена Ціхановіча, Генадзя Вяля. Такая колькасць мастакоў з Беларусі, што заявілі пра сябе ў мастацтве кніжнага знака і вядомыя ў экслібрыс-колах Еўропы, не можа не радаваць і пераконвае ў неабходнасці падрыхтоўкі і выдання даведчнай літаратуры такога кшталту і ў нашай краіне.

Значную ролю адыгрывае сёння ў мастацтвазнаўчай дзейнасці «Міжнародная бібліяграфічная энцыклапедыя мастацтва сучаснага экслібрыса», выданне якой было распачата ў 1985 годзе. Для трыццатага выпуска гэтай энцыклапедыі бельгійскі калекцыянер і даследчык Люк Ван дэн Брыль у 2002 годзе падрыхтаваў бібліяграфічны спіс лепшых выданняў па праблематыцы экслібрыса, у які ўвайшлі 178 кніг,

выдадзеных за апошнія 60 гадоў, але прыярытэт навуковец аддае апошнім 25 гадам [8]. Патрапілі ў гэты спіс і рускамоўныя выданні, у шэрагу з якіх нярэдка ўзгадваюцца беларускія мастакі-экслібрысісты. Сярод іх фундаментальныя працы вядучага рускага даследчыка Сямёна Івенскага «Мастера рускага экслібриса» [9] і «Книжный знак: История, теория, практика художественного развития» [10].

У Беларусі адзіным абагульняючым выданнем па гісторыі экслібриса па сённяшні дзень застаецца манаграфія «Беларускі кніжны знак» з артыкуламі Анатоля Тычыны і Віктара Шматава, выдадзеная ў 1975 годзе [11]. Натуральна, што гэтае выданне не здолела ахапіць апошнія трыццаць гадоў, калі назіраецца росквіт у галіне малых формаў графікі, што абапіраюцца на багаты папярэдні вопыт беларускіх графікаў-экслібрысістаў.

Публікацыі, якія можна вылучыць у рамках мастацкай крытыкі і публіцыстыкі на тэму экслібриса, артыкулы ў газетах і часопісах, уступныя артыкулы да каталогаў і буклетаў, што суправаджаюць выстаўкі і конкурсы экслібриса, дапамагаюць зразумець гэтую з’яву, выступаюць падмуркам для вывучэння ілюстрацыйнага матэрыялу. Сціплыя, але істотныя звесткі пра беларускі экслібрис зафіксаваны ў беларускіх выданнях энцыклапедычнага кшталту [12 – 14].

Першасная прыкладная роля і функцыянальнае прызначэнне экслібриса як «кніга-знака» прыцягвае да яго ўсё больш і больш увагі, інспіруючы паступова і ўвагу да мастацкіх якасцей экслібриса. Так, экслібрис перажывае праз стагоддзі эвалюцыю ад гербавых і вензельных знакаў да складаных мастацкіх графічных кампазіцый.

Асноўная частка. Экслібрис – гэта канцэптуальны дотык двух сусветаў: света чытача і света пісьменніка. Своеасаблівае люстэрка. Знакавым у гэтым сэнсе можна лічыць адзін з самых любімых экслібрисаў вядомага бельгійскага калекцыянера і даследчыка кніжных знакаў Люка Ван дэн Брыля, што быў створаны для яго ўкраінскім мастаком Барысам Раманавым у 1998 годзе. Сам калекцыянер называе гэты экслібрис «Гогаль запрашае мяне ў сваю кнігу» [з размовы аўтара артыкула з Люкам Ван дэн Брылем]. Тэма ўвахода, праходжання праз нязвяданае, запрашэнне ў іншы свет, свет літаратурных вобразаў – менавіта так можна расшыфраваць дадзены эстамп, дзе ўваход абыгрываецца белай плямай, з якой сыходзіць святло. Гэты кніжны знак прадстаўляе сабой цікавасць як ідэя ўжывлення ў кнігу і непасрэдна ў тэкст. Такія экслібрисы можна разглядаць і як непасрэдную частку кнігі, і як паўнацэнны яе складальнік, такі ж як ілюстрацыі, застаўкі, буквіцы.

Асноўнай мэтай даследавання беларускага кніжнага знака XX стагоддзя з’яўляецца выяўленне асаблівасцей у праблематыцы развіцця экслібриса як мастацкай з’явы ў беларускай графіцы. Адною з асноўных асаблівасцей беларускага экслібриса мінулага стагоддзя выступае зварот нашых мастакоў-экслібрисістаў да вытокаў роднай літаратурнай спадчыны.

Экслібрис заўжды з’яўляўся прывілеяй людзей адукаваных, прадстаўнікоў навуковай і творчай інтэлігенцыі, эстэтычнай эліты. Таму не дзіва, што на кніжных знаках мы знаходзім шмат вядомых імёнаў: мецэнатаў розных стагоддзяў, славетых дзеячаў культуры і мастацтва. У беларускай гісторыі экслібрисамі былі адзначаны кніжныя зборы Радзівілаў і Сапегаў. Ёсць дадзеныя пра экслібрис пазтадэмакрата сярэдзіны XIX стагоддзя Уладзіслава Сыракомлі (Людвіка Кандратовіча). Ён вельмі сур’ёзна ставіўся да сваёй бібліятэкі, якая фарміравалася на працягу ўсяго яго жыцця. Пра бібліяфільскую апрацоўку кніг гэтага збора піша Уладзімір Мархель у артыкуле «Кнігазбор Сыракомлі». Уладзімір Сыракомля скрупулёзна ўпарадкаваў месца кожнага выдання па аддзелах кнігазбора, дзе існавала каталожная нумарацыя. Прычым каталожны нумар, «як і “папярэджанне” аб беражлівых адносінах да кнігі, з’яўляўся абавязковым элементам сыракомлеўскага экслібриса» [15]. Захаваліся экслібрисы Вацлава Ластоўскага, Міколы Шчакаціхіна і Міколы Каспяровіча. Такія цікавыя знаходкі значна ўзбагачаюць нашыя веды як па гісторыі літаратуры, так і па гісторыі мастацтваў [16].

Зварот да нацыянальных матываў стаўся цэнтральнай тэмай для большасці экслібрисаў, якія ствараліся для беларускай інтэлігенцыі ў XX стагоддзі. Калі разглядаеш невялікі эстамп з адлюстраваннем арнаментыкі сліцкіх паясоў, які належыў у якасці кніжнага знака Вацлаву Ластоўскаму, міжволі ўзгадваюцца радкі Максіма Багдановіча: «І тчэ, забыўшыся, рука / Заміж персідскага ўзору...».

У мініяцюрных па памерах графічных аркушах нібыта ажываюць фрагменты беларускай гісторыі. Пра экслібрис як пра «гістарычны» элемент у 1990 годзе пісаў экслібрисіст Генадзь Грак, на той момант старшыня Беларускага клуба экслібрисістаў пры таварыстве «Кніга»: «Я лічу экслібрис неабходным элементам кніжнай культуры. Кніга з імянным экслібрисам можа несці памяць аб сваім уладальніку праз стагоддзі. І калі на кнізе будуць экслібрисы ўсіх яе гаспадароў, то за яе лёсам можна сачыць на працягу многіх пакаленняў» [17].

У кожным невялікім экслібрисе – помнік чалавечай думцы, як у грандыёзных гатычных пабудовах ці манументальных роспісах. І адвечнае пытанне: «Хто я ёсць? Навошта прыйшоў у гэты свет? Няўжо толькі дзеля таго, каб адыйсці з яго, нічога не пакінуўшы пасля сябе?»

З псіхалагічнага пункту гледжання, для чалавека натуральна пазначаць сімваламі сваёй прыналежнасці рэчы вакол сябе. Але экслібрис у XX стагоддзі – не простае пазначэнне: «Гэта кніга мая». Ён

набывае статус самастойнага завершанага мастацкага твора, прызванага ідэнтыфікаваць пэўным чынам свет уладальніка кніжнага збора.

Пры выяўленні асаблівасцей развіцця экслібрыса як мастацкай з’явы ў беларускай графіцы на працягу XX – пачатку XXI стагоддзя у якасці асобнай плыні слухна будзе выдзеліць экслібрысы па канкрэтных літаратурных матывах і кніжныя знакі саміх літаратараў. Вялікую цікавасць набываюць у гэтым сэнсе экслібрысы, створаныя для людзей, якія выступаюць тут не ў ролі творцаў і рухавікоў літаратурнага працэсу, а хутчэй апыноўваюцца ў ролі чытачоў – уладальнікаў кніжных збораў.

Усплёск развіцця беларускага экслібрыса прыпадае на 1920-я гады. Менавіта тады ўвагу мастакоў прывабліваюць кніжныя зборы беларускай інтэлігенцыі. У 1927 годзе Анатоль Тычына стварае кніжныя знакі для беларускіх літаратараў Янкі Маўра (Івана Фёдарова) «EL LA LIBROS DE I. FEDOROV» і Віталія Вольскага «EX LIBRIS V. WOLSKI». Трэба адзначыць, што ў гэты час Анатоль Тычына актыўна займаецца афармленнем кніг. Так, у тым жа, 1927, годзе выходзіць у свет праілюстраваная ім кніга Янкі Маўра «Чалавек ідзе». Выява першабытнага чалавека ля вогнішча, адлюстраваная на экслібрысе Янкі Маўра, тэматычна пераклікаецца з ілюстрацыямі да кнігі «Чалавек ідзе». Дух прыгодніцтва і інтарэс да падарожжаў перададзены ў экслібрысе, але манера выканання тут больш знакавая: мастак карыстаецца сілуэтным спрощаным маляваннем. Форма ромба, у якую закампанаваны гэты кніжны знак, таксама падкрэслівае яго стылістычнае падабенства да тычынаўскіх выдавецкіх марак і эмблем 1920-х гадоў.

Форму экслібрыса для Віталія Вольскага Анатоль Тычына ператварае з прамавугольніка ў васьміграннік, адсякаючы вуглы. Фігура чалавека ў цэнтры экслібрыса падаецца чорным сілуэтам, але ў апрацоўцы краявіду больш тонкія лініі ў параўнанні з экслібрысам Янкі Маўра, дзе мастак апелюе плямай у чыста

пласкасным вырашэнні. І хаця экслібрыс Віталія Вольскага з’яўляецца знакавым па сваім вырашэнні, у ім можна адзначыць з’яўленне шматпланавасці і глыбіні, рысаў апавядальнасці, што збліжае гэты кніжны знак з ілюстрацыямі мастака.

У той жа час Анатоль Тычына ажыццяўляе і праект экслібрыса для літаратурнага гуртка «Колас» («3 кніг літаратурнага гуртка “Колас”»), дзе акрамя выявы коласа ў цэнтры кампазіцыі на першым плане падаюцца арыбуты прыгожага пісьменства, размешчаныя на кнізе (мал. 1).

Шмат экслібрысаў, створаных для беларускіх літаратараў, захоўваецца ў адзеле графікі Нацыянальнага мастацкага музея Рэспублікі Беларусь. Сярод іх: «Ex libris Язэпа Пушчы» працы Анатоля Тычыны, «3 кніг П. Броўкі» і «Ex libris Віталія Цвіркі» працы Яўгена Ціхановіча і іншыя. Адметнасцю вышэй-узгаданых экслібрысаў выступае зварот да тэмы беларускай вёскі, што адпавядала цікаўнасці гэтых літаратараў.

Партрэтны экслібрыс выліваецца ў цэлую плыню ў гісторыі развіцця беларускага кніжнага знака. Разгортваецца скарыніяна ў айчынным экслібрысе, прысвечаная постаці славутага беларускага першадрукара Францыска Скарыны. Мастак скарыстоўваюць як партрэты Францыска Скарыны, так і фрагменты ілюстрацый, запазычаныя са скарынаўскіх выданняў.

Мал. 1. А. Тычына. «3 кніг літаратурнага гуртка “Колас”». Цынкаграфія, 1927. 73 × 47 мм

Тут неабходна ўгадаць, што першым вядомым беларускім друкаваным экслібрысам прынята лічыць менавіта скарынаўскі сігнет «сонца-месяца» [11], варыянт матыва запазычаны ім з гравюр Альбрэхта Дзюрэра. Гэты знак быў выдавецкай маркай Францыска Скарыны, але ў той жа час адпавядаў і функцыям кніжнага знака. Шэраг экслібрысаў, прысвечаных скарынаўскай тэматыцы, стварылі Арлен Кашкурэвіч, Леў Алімаў, Мікола Рыжы, Генадзь Грак, Віктар Камароў, Мікалай Лазавы, Мікола Селяшчук і інш.

Актыўна працуе ў галіне экслібрыса Генадзь Вяль. Ёсць у творчым скарбе мастака і кніжныя знакі на гістарычную тэму, перафразы з вядомых літаратурных і мастацкіх твораў. Яго заўважна цікавіць гістарычная спадчына краіны. Неаднаразова мастак звяртаецца да асобы Еўфрасіні Полацкай і робіць яе гераіняй сваіх кніжных знакаў («3 кніжак Н.А. Шаўко», 1994; «EXLIBRIS Филарета», 1995). Так, на эстампе для Н. Шаўко мы бачым постаць Еўфрасіні з вялікай царкоўнай кнігай і крыжом Лазара Бокшы. Паўкружнае арачнае вакно за святой нібыта стварае намёк на абрысы німба, прастору якога запаўняе беларускі краявід з царквой. Вобраз Еўфрасіні Полацкай на гэтым экслібрысе статычны: у задуменні святая застыла на імгненне і ўзіраецца ў гледача.

У партрэтных экслібрысах беларускія графікі часта звярталіся да выяў беларускіх літаратараў: Міхася Чарота (Яўген Ціхановіч, 1970), Цёткі (Мікола Купава, 1976) і іншых. Але частей за ўсё да Янкі Купалы. Экслібрысы, прысвечаныя гэтаму песняру беларускай літаратуры, можна вылучыць у цэлую серыю ці нават плыню. І тут, як і ў скарыніяне, вылучаюцца асобна партрэтныя экслібрысы і кніжныя

знакі, зробленыя па матывах літаратурных твораў. Арлен Кашкурэвіч, напрыклад, для кніжнага знака «Ex libris В. Луцкера», зробленага ў тэхніцы лінарыта, удала выкарыстоўвае матывы «Бандароўны» і «Магілы льва» Янкі Купалы. Яўген Красоўскі ў афортным кніжным знаку для самога Янкі Купалы звяртаецца да свята Купалля («Ex libris Я. Купалы», 1973).

Мал. 2. Я. Ціхановіч. «Ex libris Літаратурнага музея Янкі Купалы». Лінарыт, 1971. 90×37 мм

Партрэтны экслібрыс у тэхніцы лінарыта выконвае для літаратурнага музея Янкі Купалы ў 1971 годзе Яўген Ціхановіч (мал. 2).

Партрэт паэта быццам бы праступае з беларускага ручніка. Кніжны знак вельмі кантрасны, будуюцца на сутыкненні белага і чорнага, без штрыхаваных паўтонаў, чым дасягаецца пэўная строгаць, выразнасць экслібрыса. Існуе і другі яго варыянт, выставачны: павялічанага памеру, каляровы, выкананы ў змешанай тэхніцы ў 1982 годзе.

У экслібрысе для Адама Мальдзіса Яўген Ціхановіч таксама робіць выяву ручніка, але больш натуралістычна. На ім падае кнігу з партрэтам Янкі Купалы і надпісам з гадамі жыцця паэта. Тэхніка апісанага эстампа – афорт, і, у адрозненне ад вышэйузгаданага экслібрыса для музея, тут дамінуе белы колер. На кніжным знаку «3 кнігі Алеся Петрашкевіча» Яўген Ціхановіч, як на ўрачыстым фотаздымку, размяшчае выяву Петруся Броўкі побач з Янкам Купалам. Надпіс, змешчаны на экслібрысе: «Янка Купала і Пятрусь Броўка пасля ўручэння ім урадавых узнагарод. 1939 г.» – толькі надае афіцыйнасці і падкрэслівае падабенства са старонкай з фотаальбома. Да партрэта Янкі Купалы графік звяртаецца таксама ў кніжных знаках «3 кнігі Максіма Танка» (афорт, 1974), «3 кнігі Адама Мальдзіса» (афорт, 1982), «3 кнігі М. Хайноўскай» (афорт, 1973), «Ex libris Ядзвігі Раманоўскай» (лінарыт, 1982).

Яўген Ціхановіч – аўтар серыі экслібрысаў «Дзеячы беларускай культуры», дзе ўвасоблены Францыск Скарына, Мікола Гусоўскі, Вінцэнт Дунін-Марцінкевіч, Кастусь Каліноўскі, Цётка, Максім Багдановіч, Якуб Колас і Янка Купала. Сам мастак неаднаразова называў гэтую нізку сваёй гордасцю. Даволі часта Яўген Ціхановіч у партрэтных экслібрысах падае літаратурныя цытаты. Так, у экслібрысе «3 кнігі Ніла Гілевіча» разгорнутыя старонкі, на якіх побач з партрэтам Францішка Багушэвіча размешчаны радкі: «Не пакідайце ж мовы нашай беларускай,

каб не ўмерлі!», – а на экслібрысе «3 кнігі М. Хайноўскай» пад партрэтам Янкі Купалы закампаанаваныя радкі: «Я адплаціў народу / Чым моц мая магла / Зваў з пугаў на свабоду / Зваў з цемры да святла». Плённа працуючы ў сферы партрэтнага экслібрыса, Яўген Ціхановіч звяртаецца ў кніжных знаках да выбітных персаналій розных часоў і краін, у тым ліку і да выяў партрэтаў класікаў сусветнай літаратуры: Адама Міцкевіча, Аляксандра Блока, Мікалая Гоголя, Эрнэста Хемінгуэя, Антуана дэ Сент-Экзюперы, Аляксандра Пушкіна, Фёдара Дастаеўскага, Івана Тургенева, Барыса Пастэрнака і іншых. У творчасці Яўгена Ціхановіча як мастака-экслібрысіста партрэтны экслібрыс стаў фактычна цэнтральнай тэмай. Нельга недаацаніць уклад мастака ў партрэтную галерэю, што разгортваецца на адбінках еўрапейскага экслібрыса ХХ стагоддзя.

Плыня, звязаная з творчасцю Янкі Купалы і Якуба Коласа, у беларускім экслібрысе закранула як музеі і грамадскія бібліятэкі, так і паліцы прыватных кнігазбораў. Міхась Басалыга – аўтар партрэтнага экслібрыса для Літаратурнага музея Янкі Купалы (лінарыт, 1981), а Генадзь Грак – для супрацоўніка Літаратурнага музея Якуба Коласа ў Мінску («Экслібрыс Г. Тумаса», лінарыт, 1981). Матывы з паэм Янкі Купалы выкарыстоўвалі Рыгор Фралоў і Мікалай Шамрыла ў экслібрысах для беларускага калекцыянера Міхася Мінкевіча ў 1982 годзе, мастак Яўген Красоўскі – для кнігі з бібліятэкі паэта, якія захоўваюцца ў Літаратурным музеі Янкі Купалы.

Экслібрысы з выявамі беларускіх літаратараў значна пашырылі развіццё партрэтнага экслібрыса як на Беларусі, так і за яе межамі.

Мікола Рыжы таксама звяртаўся да партрэтнага экслібрыса ў сваёй творчасці мастака-экслібрысіста. Не абмінуў ён і постацей славетных беларускіх паэтаў. Партрэт Адама Міцкевіча графік змясціў на кніжным знаку для сваёй уласнай бібліятэкі («Ex libris MR», 1998). У эстампе-лінарыце ён падае рамантычны вобраз паэта з пяром – як атрыбутам пісьменства – у руцэ. Партрэт Максіма Багдановіча можна бачыць на кніжным знаку «Ex libris Алены Янчанкі» (1991). Кампазіцыю складаюць дзве палавінкі: з выявай партрэта паэта і ілюстрацыі па матывах яго паэзіі. Праз шчыліну паміж гэтымі кавалкамі кампазіцыі нібыта прабіваецца кветка васілька. Постаць дзяўчыны ў народным строі і партрэт Максіма Багдановіча пададзены разгорнутымі адзін ад аднаго, іх позірккі скіраваныя ў адваротныя бакі. Такі кампазіцыйны прыём узмацняе драматызм разглядаемага эстампа.

Хочацца разгледзець больш падрабязна не экслібрысы пісьменнікаў, якія створаны для музеяў і прадстаўляюць афіцыйныя ўстановы і дзяржаўныя кнігазборы, а кніжныя знакі для хатніх бібліятэк саміх літаратараў, якія звычайна з'яўляюцца ўладальнікамі даволі буйных прыватных кніжных збораў. Прываблівае змяшчэнне акцэнтаў: тут яны часта разглядаюцца не ў ролі творцаў, а з пазіцыі чытачоў, якія цікавяцца кнігамі іншых.

Яўген Ціхановіч стварыў кніжныя знакі для пісьменніцкіх бібліятэк Ніла Гілевіча, Віталя Вольскага, Алеса Бачылы, Максіма Танка, Язэпа Семяжона, Міхася Лынькова. На кніжным знаку «З кніг Ніла Гілевіча» звяртае на сябе ўвагу драматычная дэталі – надломлены каласок. Ці не сімвал гэта цяжкай працы беларускага пісьменніка?

У творчай спадчыне мастака-экслібрысіста Валянціна Ціхановіча экслібрысы для пісьменнікаў Станіслава Шушкевіча, Максіма Лужаніна, Янкі Брыля.

У 1972 годзе Анатоль Тычына стварыў кніжны знак для літаратуразнаўцы Адама Мальдзіса «Кніга А.І. Мальдзіса» з выявай вершніка на фоне вежы абарончага тыпу.

Журналіст, сябра Саюза пісьменнікаў Аркадзь Кандрусевіч зрабіў кніжны знак «З бібліятэкі Івана Мележа» (1971), выкананы як ілюстрацыя да празаічных твораў гэтага аўтара.

У 1973 годзе Яўген Красоўскі стварае экслібрыс для Аркадзя Куляшова. Паміж жаночай і мужчынскай фігурамі нібыта на белым экране пададзены надпіс «Ex libris А. Куляшова», пад якім разгортваецца выява вясковага краявіда.

У 1970-я гады некалькі кніжных знакаў для пісьменнікаў стварыў Іосіф Капелян. Сярод іх: «Ex libris Каліны Клаўдзіі» і «Ex libris Пальчэўскага». Адметны кніжны знак распрацаваў гэты мастак для Уладзіміра Караткевіча. Постаць мужчыны на выяве суправаджаецца пісьменніцкімі атрыбутамі: чарнільніцай, замацаванай да пояса, вялізным пяром у адной руцэ і скруткам з надпісам «ex libris» у другой. Імя пісьменніка месціцца над галавой у выглядзе німба, які ствараецца з літар (мал. 3).

Мал. 3. І. Капелян.
«Ex libris Ул. Караткевіча».
Лінарыт, 1972. 117 × 68 мм

Выклікае цікаўнасць і экслібрыс, зроблены ў 1990 годзе ў тэхніцы каляровай літаграфіі Раісай Сіплевіч для пісьменніка Яўгена Лецкага, дзе скарыстаныя толькі два колеры: чорны і вохрысты, якія арганічна выяўляюць кантрасты пакінутых белых дэталей. Мастачка падае ў цэнтры кампазіцыі постаць Маці Божай, якая нібыта праступае са старонкі скарынаўскага выдання. У нізе кампазіцыі ў тарках падаюцца знак сонца-месяца і клейна Скарыны.

Для кнігазбора Васіля Быкава выканалі экслібрысы Яўген Красоўскі і Мікола Рыжы. Прычым Мікола Рыжы ў сваім графічным творы звяртаецца да Васіля Быкава ў першую чаргу як да пісьменніка і змяшчае тут вобразы з яго прозы ваеннай тэматыкі. Фактычна гэта не кніжны ярлык, не спрошчаны кніга-знак, а экслібрыс-ілюстрацыя (мал. 4).

Мал. 4. М. Рыжы. «Ex libris Васіль Быкаў». Цынкаграфія, 1985. 90 × 65 мм

Неад'емнай часткай мастацтва экслібрыса з'яўляецца яго шрыфтавое напаўненне. Акрамя агульнапрынятага «ex libris» ці яго эквівалентаў, такіх як «З кнігі», «З бібліятэкі», «З кнігазбору», і пазначэння імя ўладальніка, сюды часта ўводзяцца літаратурныя цытаты, вядомыя выразы, так бы мовіць дапаўняльная літаратурная інфармацыя, якая дапамагае «прачытванню» экслібрыса. Вытокі такой традыцыі варта шукаць у глыбіні стагоддзяў, калі на геральдычных кніжных знаках часта пазначаўся дэвіз роду ці словы з радавога гімна. На сучасных экслібрысах можна нярэдка знайсці вядомыя выразы з лаціны, кшталту «In Vino Veritas», «Que Vadis?», альбо пазнавальныя імгненна цытаты з шэдэўраў сусветнай літаратуры, напрыклад, «Be or not to be» Уільяма Шэкспіра і таму падобныя. Не абмінула такая прага да цытавання і беларускага экслібрыса. У аўтарскім кніжным знаку на гістарычную тэму для сваёй бібліятэцы Уладзімір Савіч пускае абрамленнем па колу кампазіцыйнай выявы надпіс: «Ад прадзедаў спакон вякоў мне засталася Спадчына» («З кнігі Савіча», 1976). І падобных прыкладаў нямала.

Хочацца адзначыць, што шэраг сучасных беларускіх літаратараў мае ўласныя экслібрысы. І гэта сведчыць пра тое, што беларускі экслібрыс не губляе сувязей з літаратурай і не адарваўся ад кніжнай культуры. Арлен Кашкурэвіч зрабіў афортны экслібрыс для Валянціны Аксак, насычаны атмасферай дзіцячых казак. Малады графік Раман Сустаў стварыў цікавы кніжны знак-прысвячэнне Уладзіміру Арлову, дзе разгарнуў вобраз ляжачай постаці як сімвал гістарычнага пласту зямлі. Такое цікавае прачытанне літаратурных твораў Уладзіміра Арлова стала тэмай для кніжнага знака-лінарыта пісьменніка (мал. 5).

Мал. 5. Р. Сустаў. «Ex libris Uladzimir Arlou». Лінарыт, 2005. 198 × 55 мм

Мае свой экслібрыс і авангардны паэт Зміцер Вішнёў, які стварыла Ганна Ціханавя. Зміцер Вішнёў неаднаразова называў сябе «афрыканызатарам беларускай літаратуры», таму сімвалічна выглядае выява кракадзіла на яго іменным кніжным знаку, прычым жывёла паказана не ў статычным стане, а ў руху: гэта кракадзіл, які плыве, што падкрэслівае неўгамонны характар паэта.

Сучасны беларускі экслібрыс можна без перабольшання назваць культуралагічнай плыняй, якую характарызуе развіццё беларускай графічнай традыцыі, што мае глыбокія сувязі з літаратурнымі крыніцамі, якія натхняюць мастакоў-экслібрысістаў на стварэнне новых вобразаў. Вялікая колькасць беларускіх мастакоў-экслібрысістаў працуе таксама ў галіне кніжнай графікі, таму пэўныя тэндэнцыі развіцця неабходна разглядаць тут паралельна.

Заклучэнне. Калі весці размовы пра сучасны экслібрыс і фарміраванне сённяшніх збораў, можна выказаць аптымістычнае меркаванне і нават ўпэўненасць, што экслібрысу як культуралагічнаму феномену можна прадракаць яшчэ доўгае існаванне, нягледзячы на той факт, што чытальніцкі патэнцыял у грамадстве зніжаецца. Часткова адпадае неабходнасць у прыватных кніжных зборах і з-за шырокіх магчымасцей электронных бібліятэк, але чалавеку ўласціва адзначаць частку асабістага свету сваім імем.

Псіхалагічная патрэба ў збіральніцтве, калекцыяніраванні атрыбутаў матэрыяльнага свету, якія застануцца пасля нашага сыходу і змогуць пакінуць сведчанні аб нашым існаванні, не губляе актуальнасці і сёння, як і ў часы Адраджэння. Калі пісьменнік ці мастак пакідае пасля сябе творы, то іх уладальнік імкнецца адлюстраваць на іх знак сваёй датыкальнасці, сведчанне ўладальніцтва. І псіхалагічна тут амаль няма розніцы ў тым, як ствараецца Сіксцінская Капэла для ўслаўлення папскай улады слаўтага мецэната часоў Рэнесансу Папы Юлія II альбо невялічкі экслібрыс з імем сучаснага калекцыянера.

Экслібрыс існуе сёння як мастацкая адзінка на прасторы кнігі і па-за ёю. У экслібрысах, прысвечаных беларускім літаратарам, яскрава адлюстравана творчая спадчына, літаратурныя вытокі і разам з тым

пазнавальны стыль мастакоў-экслібрысістаў, што іх стварылі. Беларускі экслібрыс у XX стагоддзі перажывае эвалюцыю ад кніга-знака да экслібрыса-ілюстрацыі, экслібрыса-карціны.

З'ява экслібрыса заслугоўвае ў наш час пільнай увагі мастацтвазнаўцаў, даследчыкаў бібліяфільскай справы і культуралагаў. Вывучэнне экслібрысаў можа значна дапамагчы ў гістарычных даследаваннях (гісторыя кнігазбораў на Беларусі, геральдыка, гісторыя архітэктуры) і ўдасканаліць гісторыю мастацтва Беларусі.

ЛІТАРАТУРА

1. Aus der Ex-libris-Sammlung der Bibliothek des Börsenvereins der deutschen Buchhändler. – Leipzig, 1897.
2. Heinemann, O. Die Exlibris-Sammlung der Herzoglichen Bibliothek zu Wolfenbüttel / O. Heinemann. – Berlin, 1895.
3. Zeitschrift für Bucherzeichen, Bibliothekskunde und Gelehrten Geschichte. Berlin. Jg. 1 ff., 1891 ff.; ab Jg. 17, 1907 unter dem Titel: Ex libris, Buchkunst und angewandte Graphik.
4. Warnecke, F. Die deutschen Bucherzeichen (Ex-libris) von ihrem Ursprunge bis zur Gegenwart / F Warnecke. – Berlin, Verlag von J. U. Stargardt, 1890. I – VII, 255 S. Nachdruck Frederikshavn, 1997.
5. Exlibris-Katalog des Gutenberg-Museums: Exlibris-Katalog des Gutenberg-Museums: 1 Teil – 3 Teil. – Wiesbaden: Verlag Claus Wittal, 1985 – 2003. – Wiesbaden: Verlag Claus Wittal, 1985. – 464 s.
6. Eignerverzeichnis zum Exlibris-Katalog des Gutenberg-Museums / Erarbeitet von Claus Wittal. – Wiesbaden: Verlag Claus Wittal, 2003. – 336 s.
7. Lexikon der Exlibris-Künstler / Herausgegeben von Manfred Neureiter. – Radolfzell am Bodensee: Druckerei Honsel, 1998. – 292 s.
8. Briele, L.V. Selective bibliography of recent ex-libris literature / L.V. Briele // Encyclopaedia bio-bibliographical of the art of the contemporary ex-libris: volume 30. – Braga: Tipografia Abreu, Sousa & Braga, L da, 2002. – P. 195 – 202.
9. Ивенский, С.Г. Мастера русского экслибриса / С.Г. Ивенский. – Л.: Художник РСФСР, 1973. – 333 с.
10. Ивенский, С.Г. Книжный знак: История, теория, практика художественного развития / С.Г. Ивенский. – М.: Книга, 1980. – 270 с.: ил.
11. Беларускі кніжны знак / склад.: А. Тычына, В. Шматаў. – Мінск: Выд-ва «Беларусь», 1975. – 128 с.
12. Гугнін, М.А. Экслібрыс / М.А. Гугнін // Энцыклапедыя літ-ры і мастацтва Беларусі: у 5 т.; рэдкал.: І. П. Шамякін (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск: БелСЭ, 1987. – Т. 5. – С. 622 – 623.
13. Дышыневіч, В.Н. Вобраз Ф. Скарыны ў выяўленчым мастацтве: Графіка / В.Н. Дышыневіч, В.Ф. Шматаў // Францыск Скарына і яго час: Энцыклапедычны даведнік / Беларус. Сав. Энцыкл.; рэдкал.: І. П. Шамякін (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск: БелСЭ, 1988. – С. 287 – 290.
14. Мінкевіч, М.І. Экслібрыс / М.І. Мінкевіч // Янка Купала: энцыкл. даведнік / БелСЭ; рэдкал.: І.П. Шамякін (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск: БелСЭ, 1986. – С. 674.
15. Мархель, У. Кнігазбор Сыракомлі / У. Мархель // Святязь: альманах бібліофілов Беларусі / сост. Л.А. Казыро; редкол.: С.В. Букчин (гл. ред.) [і др.]. – Мінск: Беларусь, 1989. – С. 222 – 228.
16. Сільнова, Л. Экслібрыс Вацлава Ластоўскага – гісторыка, пісьменніка і грамадскага дзеяча Беларусі / Л. Сільнова // Бібліятэчны свет. – 1998. – № 4. – С. 19.
17. Грак, Г. Герб Вашай бібліятэкі / Г. Грак // Кнігарня. – 1990. – № 4 (11). – С. 3.

Пастуніў 05.07.2007